

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ – ЗАРОДОК УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Тараненко М.Г.

*кандидат історичних наук,
доцент НТУУ «КПІ»*

В статті розглядається питання виникнення і розвитку Запорізької Січі. Автором детально аналізується діяльність вищих органів управління козацької військово-політичної організації – загальної козацької ради, Запорізького Коша, судових органів. В статті також розглядається проблема розвитку правових відносин на Січі. У підсумку автор приходить до висновку, що Запорізька Січ була зародком майбутньої Української козацької держави.

В статті розглядається питання виникнення і розвитку Запорізької Січі. Автором детально аналізується діяльність вищих органів управління козацької військово-політичної організації – загальної козацької ради, Запорізького Коша, судових органів. В статті також розглядається проблема розвитку правових відносин на Січі. У підсумку автор приходить до висновку, що Запорізька Січ була зародком майбутньої Української козацької держави.

The paper discusses the origin and development of the Zaporizhian Sich. The author analyzes in detail the activities of the supreme authorities of the Cossack military and political organization - the Cossack Rada, Zaporizhian Cossack Army, judicial authorities. The paper also deals with the problem of legal relations at Sich. In conclusion the author states that the Zaporizhian Sich was the origin of the future Ukrainian Cossack state.

Ключові слова: Запорізька Січ, загальна військова рада, Кіш, кошовий отаман, козацька старшина, республіка, судові органи, козацьке звичаєве право, державницькі функції Січі, демократія, охлократія.

Одним з визначальних етапів розвитку українського козацтва і формування Української козацької держави є виникнення за дніпровськими порогами особливої військово-територіальної політичної організації – Запорізької Січі.

Питання про створення і наступний історичний розвій легендарної козацької твердині постійно знаходилося і продовжує перебувати в полі зору представників як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. Вказаній проблемі науковці присвятили цілий спектр доволі оригінальних теорій та концепцій, які загалом дають відповідь на питання – де і коли виникла перша Запорізька Січ. Однак, водночас зазначимо, що в ряді випадків погляди вчених на зазначену проблему помітно відрізняються, а іноді є навіть кардинально протилежними. Зокрема, «часові хитання» дослідників щодо встановлення витоків Запорізької Січі становлять близько ста років. Як наслідок, і сьогодні ця проблема у вітчизняній історії залишається не до кінця з'ясованою, а тому – дискусійною.

В зазначеному контексті зауважимо, що, на думку І.Каманіна, першовитоками Січі слід вважати кінець XV століття. Він переконаний, що вже тоді за дніпровськими порогами знаходився великий постійно діючий сторожовий загін козаків, який не міг обійтися без хоча б примітивних укріплень, що й стали своєрідним зародком майбутньої козацької вольниці [12, 90]. Напевно, вже тоді ці укріплення й отримали такі назви, як «засіки», або «січі», що походять від слів «сікти», «рубати». Вони уявляли собою дерев'яні фортифікаційні споруди, зроблені з січених, рублених колод [14, 173]. На думку Д.Наливайка, ці козацькі укріплення на Дніпрі виникли не наприкінці XV ст., а впродовж першої половини XVI ст., просуваючись поступово все далі в пониззя ріки, аж доки Дмитро Вишневецький у 1556 році не заснував козацький укріплений табір на острові Хортиця [16, 20]. В цьому зв'язку варто додати, що Д.Бантис-Каменський, встановлюючи «число і порядок» цих козацьких оплотів, створених до появи Хортицької Січі, називає Канівську та Переволочинську Січі [3, 8]. Щоправда, зазначимо, що в той час вони ще не називалися «січами», однак їх призначення і функції були аналогічними із наступними загальноновизнаними всіма істориками Запорізькими Січами. Щодо ж самого терміну «січ», то це поняття, як вважає Д.Яворницький, склалося тільки на початку XVII століття [23, 102].

На відміну від вище згаданих авторів, інший відомий дослідник запорізького козацтва – В.Голобуцький доводить, що прямі початки Запорізької Січі відносились не до кінця XV ст., а до більш пізнього періоду, а саме - 30-50-х років XVI століття [8, 124]. Аналогічної позиції дотримується й О.Апанович, котра також переконана, що Запорізька Січ виникла саме в першій половині XVI ст., бо в його другій половині вона вже була добре відома далеко за межами України [2, 7]. Близькі до висновків О.Апанович В.Андрущенко та В.Федосов, на

думку яких, Запорозька Січ як організоване ціле, остаточно сформувалася близько середини XVI ст., і лише згодом стає «праматір'ю й знаменитістю всією слов'янської козащини» [1, 12].

Іншої позиції в питанні визначення часу появи козацької твердині дотримується Л.Падалка, котрий наголошує, що вона не могла сформуватися в такий ранній період. На його думку, Запорозька Січ була створена низовими козаками лише наприкінці XVI ст. [4, 439-461]. Майже солідарний з думкою Л.Падалки щодо проблеми витоків Запорозької Січі М.Грушевський, який переконаний, що вона остаточно сформувалася лише у 80-х роках XVI ст. вже після заснування Д.Вишневецьким замку на о. Хортиця [9, 139-140]. Позицію М.Грушевського фактично поділяють сучасні дослідники української козащини В.Смолій та В.Степанков, котрі зазначають, що Запорозька Січ була створена низовими козаками в 70-80 роках на о.Томаківка, а на Хортиці в 50-70 роках XVI ст. виникли лише її зародки [19, 39-40]. Не дивлячись на певні часові розходження щодо появи Січі на о. Томаківка фактично аналогічну позицію із В.Смолієм та В.Степанковим займає й В.Щербак. На його погляд, головними причинами виникнення Запорозької Січі в 60 – 70 рр. XVI ст. були, передусім, внутрішня потреба козацтва в своїй організації у зв'язку із зростанням його чисельності на середину XVI ст. та практична необхідність захисту українських земель від постійно зростаючої татарської агресії [22, 53].

Виходячи із вищезазначеного, можна дійти висновку, що організаційне становлення Запорозької Січі, за визначенням вітчизняних дослідників козащини, пройшло три основних етапи:

перший – кінець XV – перша половина XVI ст. (зародковий, побутовий етап) – створення козаками на Дикому полі примітивних оборонних споруд – «засік», «січей» для збереження отриманої під час промислів здобичі, зимівлі на Дикому полі та захисту від нападів ординців;

другий – середина XVI ст. – поступове просування цих оборонних осередків вниз по Дніпру, створення князем Дмитром Вишневецьким Хортицького замку за дніпровськими порогами, що став своєрідним праобразом легендарної Запорозької Січі;

третій – 60-80 роки XVI ст. – заснування низовими козаками справжньої військово-політичної «козацької твердині» на о.Томаківка, яка стала класичним зразком для створення наступних Запорозьких Січей.

Аналізуючи перші етапи заснування Запорозької Січі, зазначимо, що ідея утворення козацької твердині на південних українських кордонах, як відомо, фактично виникла ще в 20—30-х роках XVI ст. у зв'язку із неодноразовими намаганнями керівництва Великого князівства Литовського взяти козаків на державну службу [22, 52]. Проте через брак коштів у вказаний час реалізувати її вдалося князеві Дмитру Вишневецькому лише в середині XVI ст. Успішному втіленню в життя цього проекту сприяв активний розвій козащини на південному порубіжжі з Диким полем. Конкретні свідчення щодо призначення Хортицького замку містяться в грамоті польського короля Жигимонта II Августа, надісланій в 1557 р. Д. Вишневецькому. В цьому офіційному акті висловлювалася подяка за спорудження фортеці на Дніпрі, оцінювалася стійкість і мужність козаків, виявлені під час її оборони від нападів перекопських татар, містилися запевнення, що і в майбутньому звитяги князя не будуть забуті [24, 17].

Прагнення польського монарха мати постійну військову залогу на о.Хортиця з метою запобігання сутичок козаків із татарами було б незрозумілим, коли б споруджена фортеця призначалася виключно для запорожців. Не секрет, що її заснування переслідувало подвійну мету: створення надійного форпосту для боротьби проти татарської агресії і водночас здійснення постійного контролю за діями низового козацтва.

Говорячи про створення Д.Вишневецьким Хортицького замку, варто зазначити, що не одне покоління дослідників української козащини прагнуло з'ясувати питання щодо правомірності його ототожнення із першою Запорозькою Січчю. Незважаючи на нові відкриття, воно й сьогодні залишається проблематичним. Безперечно, збудована Д.Вишневецьким фортеця, багато в чому відрізнялася від пізніших архітектурних комплексів козацьких твердинь, споруджених низовими козаками за дніпровими порогами. До складу гарнізону Хортицького замку крім козаків, очевидно, входили й представники залежних від князя військово-службових верств — бояри, слуги, драби. Проте проживання єдиною общиною різних прошарків тогочасного українського суспільства в специфічних умовах південного порубіжжя сприяло формуванню своєрідної моделі суспільно-політичної організації запорозького товариства. Зважаючи на згадані обставини, найбільш слушним видається твердження М.Грушевського, котрий у статті, присвяченій історичним здобуткам Д.Вишневецького, назвав князя «духовним батьком нової української плебейської республіки» [10, 139]. Розвиваючи цю дефініцію, Л.Винар та В.Щербак наголошують, що Хортицький замок став своєрідним прототипом козацького укріплення, яке, утвердившись на о. Томаківка в 60—70-х роках XVI ст., дістало назву Запорозької Січі [6, 28].

Водночас слід зазначити, що, на відміну від М.Грушевського, далеко не всі вітчизняні дослідники позитивно оцінюють історичну постать Д.Вишневецького і вважають її досить суперечливою. Зокрема, М.Брайчевський переконаний, що не козацька романтика була головним спонуканням того, що такий великий феодал, як князь Д. Вишневецький, став одним із визнаних організаторів козацтва. На думку вченого, він, насамперед, намагався використати козаків в особистих інтересах, у своїй політичній боротьбі за владу. Як зазначає М. Брайчевський, політика цього, безперечно, непересічного державного діяча головним чином була спрямована не на формування козацької республіки, а на відродження феодальної держави в Україні. Як близький родич Омельковичів, котрі представляли владу Великого литовського князя в Києві, він, зрозуміло, мав законні права претендувати на київський престол. У своїх політичних домаганнях Д. Вишневецький прагнув спертися як на внутрішні, так і на зовнішні сили (Москва, Молдавія). Тому, не випадково, його увагу привернуло й запорозьке козацтво, яке на той час уже мало неабиякий військовий потенціал. Проте ідея відтворення української феодальної держави, на думку М.Брайчевського, на середину XVI ст. в українському суспільстві вже пережила себе й була безперспективною утопією. Тому козаки, котрі активно підтримали Вишневецького в його боротьбі проти турецько-татарської експансії, виявилися байдужими до його непопулярних серед простого люду державницьких задумів [5, 78].

Звертаючись до історичної постаті Д. Вишневецького, необхідно також наголосити, що ряд істориків (В. Антонович, М. Драгоманов, В. Голобуцький та ін.) висловлюють великі сумніви щодо ототожнення князя із славнозвісним козаком Байдою з відомої народної пісні і аргументовано заперечують цю поширену в Україні історичну версію [21, 77].

Незважаючи на суперечливі оцінки діяльності Д.Вишневецького, слід визнати, що навіть за короткий час свого існування (1555—1557 рр.) Хортицька фортеця помітно вплинула на процеси позитивної еволюції українського козацтва та чисельне зростання його лав. Тому не випадково у своєму листі, датованому 20 листопада 1569 р., польський король Жигимонт II Август вперше звертається до козаків як до цілком окремого, нового стану українського суспільства [22, 53].

Більш конкретні й детальні повідомлення щодо чисельності і побуту запорожців знаходимо в розділі «Про козаків» «Всесвітньої хроніки» відомого польського дослідника Марціна Бельського, датованої 1575 р. «Козаки, — писав він, — це посполиті люди, які на низу Дніпра займаються ловлею риби і там же сушать її на сонці без солі, проживають там лише влітку, а на зиму розходяться в ближчі міста, як Київ, Черкаси та інші, попередньо захопивши свої човни в безпечному місці на одному з дніп-ровських островів і залишивши там декілька сотень чоловік на кошу, як вони кажуть, на сторожі. Мають вони і власні гармати, здобуті в турецьких фортецях або ж у татар. Раніше їх було небагато, але тепер збирається по декілька тисяч, особливо їх чисельність зросла останнім часом і неодноразово туркам і татарам немалі шкоди чинили, нападаючи на Очаків, Тягиню, Акерман та інші фортеці» [24, 31].

З цієї розповіді випливає, що в 60—70-х роках, а можливо й навіть у 30—50-х роках XVI ст., як припускають українські історики В.Голобуцький та В.Замлинський, у козаків за дніпровськими порогами вже існувала власна військова організація — Кіш, і козаки, котрі перебували на Коші, фактично склали його озброєний гарнізон [21, 78]. Виходячи з цього, заснування вказаного вище козацького Коша за порогами слід вважати не чим іншим, як утворенням Запорозької Січі.

Важливо, що М.Бельський не лише повідомив про існування першого козацького Коша за дніпровими порогами, а й вказав конкретне місце його розташування. За його словами, це острів, що знаходився приблизно в 60 км на південь від Хортиці, «називається Томаківкою, на якому частіше всього живуть низові козаки і який служить їм, по суті, найміцнішою фортецею на Дніпрі» (нині ця місцевість має назву Острів, і входить до м. Марганець Дніпропетровської області) [2, 9].

Аналізуючи соціальну базу запорозького козацтва, зауважимо, що вона формувалася на таких глибоко демократичних традиціях та принципах, як повне заперечення феодально-кріпосницької залежності й станової нерівності, рівність всіх січовиків у праві на володіння земельними угіддями, участь в органах самоуправління, вільний вступ до січового товариства, незалежно від соціальної, національної чи релігійної приналежності тощо.

Як справедливо зазначає відома дослідниця українського козацтва О.Апанович, Січ була притулком для всіх, хто протестував проти соціального й національного гніту, хто боровся за свою волю. До січової громади приймали людей, незважаючи на расу, національність, соціальне походження. Саме тут плекалися справжня солідарність і дружба синів різних народів, справжнє січове братерство. Адже, крім українців, котрі становили переважну більшість січового товариства, тут було чимало росіян та білорусів, литовців і грузинів,

вірмен, вихідців із південнослов'янських земель. Іноді потрапляли на Січ італійці, французи й навіть араби [2, 8]. За козацькими переказами, до Січі приймали усіх, хто міг перехреститися. Згідно з реєстром за 1581 рік, з п'ятисот низових козаків українці та білоруси становили 83% особового складу, поляки – 10 %, решту представляли – росіяни. Окрім цього на Січі було двоє черкесів, по одному німцю, сербу, татарину [1, 17]. Згодом, доступ на Січ, за словами Д.Яворницького, став дещо обмеженим і був можливим за наступних п'яти обставин: «бути вільною і неодруженою людиною, говорити малоросійською мовою, присягнути на вірність російському царю, сповідати православну віру та пройти відповідний рід навчання» [23, 145].

Можна цілком погодитися з висновками ще однієї палкої шанувальниці запорозького козацтва Олени Компан, яка зазначала, що саме воно «більшою мірою, ніж будь-хто до нього, опустило ідею свободи з небес на землю» [13, с.184]. Феномен Запорозької Січі полягав також у тому, що саме тут вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до представників простого народу. Вітчизняні дослідники історії запорозького козацтва Д.Яворницький, В.Голобуцький, О.Апанович, І. Бойко, М. Петровський, В.Смолій, В.Степанков, В. Щербак та інші у своїх працях переконливо доводять, що Запорозька Січ як військово-політичне утворення була фактично зародком української національної держави, продовженням державотворчих традицій українського народу, які перервалися після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств [21, 79].

Безперечно, Запорозька Січ не була державою в повному розумінні цього слова, але мала стільки яскраво виражених ознак державності, що її не раз цілком справедливо називали справжньою «козацькою республікою».

У військовому відношенні Січ поділялася на 38 куренів, а в територіальному — на 5—10 паланок. Як бачимо, що в запорозьких козаків слово «курінь» вживалося у двох значеннях: як житло і як самостійна частина війська. Термін «паланка» також мав два значення — невеличка козацька фортеця і певна частина території Запорозької Січі, яка знаходилася поза межами так званого «ядра».

Вступ до Січі й вихід із неї нічим не обмежувалися і були вільними. Прийняті до лав запорозького козацтва зараховувалися за власним бажанням до одного з січових куренів. Назви куренів нерідко походили від місцевості, де раніше мешкали козаки. Відомий історик М.Слабченко, досліджуючи питання організації Запорозької Січі, нараховував там у XVI ст. сім таких «місцевих» куренів: Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський, Дядьківський. Під час запису до куреня новоявленому козакові, як правило, змінювали прізвище, і давали будь-яке нове ім'я, яке відповідало його зовнішнім ознакам чи характеру: «Непийпиво», «Затулівітер», «Перебийніс» тощо. Це робилося для того, щоб приховати від колишніх хазяїв минуле прийнятих до Січі втікачів.

Новачок ставав справжнім козаком лише тоді, коли свідомо осягав усі вироблені на Січі правила, умів підкорятися наказам кошового отамана, старшини й рішенням усього товариства. У відносинах між козаками брався до уваги не вік людини, а час вступу до Січі: хто вступав раніше, той мав перевагу над новоприбулими. Тому, не зважаючи на вік, останній називав першого «батьком», а перший останнього — «сином».

У цілому Запорозьке козацтво поділялося на січових і волосних козаків: перші, власне, й складали справжній цвіт козацтва. Це були люди нежонаті. Тих, хто відзначався у боях, давно служив у Запорозькому війську, мав інші чесноти відносили до «лицарства» або «товариства». Саме з цього середовища обиралася козацька старшина. Ця частина січовиків одержувала грошове і хлібне забезпечення, брала участь у розподілі здобичі й вирішувала всі справи війська. Козаки, що постійно залишалися на Січі, по куренях, поділялися на «старше і молодше» й складали козацьке військо в широкому розумінні цього слова.

Загалом запорожців, котрі наприкінці XVI ст. перебували в «ядрі» Січі, налічувалося 5—6 тис. [21, 80]. В останній рік існування Січі (1775 р.) їх нараховувалося 15 тисяч [11, с.2]. Як правило, десята частина із них, постійно змінюючись, служила січовою залогою, в той час як інші брали участь у воєнних походах чи займалися мирним промислом.

Від «лицарства» різко відрізнялися сімейні козаки, які проживали поза межами «ядра». Їх також допускали на Січ, однак вони не мали права проживати на її території. Ця частина козацтва селилася на її околицях: в запорозьких степах, на хуторах, де займалася хліборобством, скотарством, торгівлею, ремеслами і промислами. В цілому населення Запорозжя у другій половині XVIII ст. становило 120 тис. осіб [11, 2].

Структура суспільних (державних) інституцій Запорозької Січі була надзвичайно простою.

Вищим, так би мовити законодавчим, органом влади була загальна козацька рада. Брати участь у ній мали право усі без винятку низові козаки. Інколи ради відбувалися і на представницькій основі, у вигляді депутацій від куренів, або ж виключно старшинські.

Зібрання козаків, що проводилися за їх власною ініціативою називалися чернецькими, або чорними радами. До основних повноважень загальної козацької ради входили: спільне обговорення всіх найважливіших питань життєдіяльності січового товариства, визначення основних принципів побудови військового устрою, обрання керівництва, обговорення і вирішення питань війни і миру, прийняття рішення про участь у військових походах, визначення своєї позиції під час переговорів з представниками інших країн, розподіл земельних угідь, що знаходилися в межах «вольностей» Війська Запорозького. Кращі з цих земель розподілялися між курінями січового товариства, а решта відходила сімейним козакам і не козакам – так званому «підданству» [1, 55]. В разі потреби козацька рада виступала в ролі вищої судової інстанції. За встановленою традицією козацькі ради, збиралися, як правило, щороку 1 січня для переобрання кошового отамана і старшини. Однак, якщо виникала гостра необхідність, вони скликалися позачергово три-чотири рази на рік [2, 11]. На таких надзвичайних радах розглядався широкий спектр питань або одне, яке на той час було надзвичайно важливим для запорожців.

Зазвичай, традиційним місцем проведення загальної козацької ради була Січ. Проте, оскільки рада являла собою, насамперед, орган військової влади, пріоритетною і головною умовою її проведення була присутність на ній всього Війська Запорозького. Ось чому місце проведення ради, як правило, козаками не абсолютизувалося. Ради відбувалися там, де для цього виникала гостра потреба. Наприклад, козацькі ради скликалися навіть під час військових походів, у степу чи на волості. Зокрема, відомі такі місця позачергового проведення козацьких рад, як Суха Діброва, Маслів Став та ін. [22, 55].

Вища виконавча влада на Запорозькій Січі належала Кошу в особі кошового отамана. Про великий авторитет цієї посадової особи в козацькому товаристві свідчать спостереження французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана, котрий перебував на Січі. Зокрема, він зазначає: «коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись нечвмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча додає, що недостойний, і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити всім взагалі, так і кожного зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх батьків (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плече в вигукуючи: «Слава! Слава!» й т. ін. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому» [4, 69]. Обрання кошового отамана було кульмінаційним моментом ради, оскільки від його діяльності значною мірою залежало життя на Січі протягом наступного року.

Кошовий отаман, як перша посадова особа, був наділений вищою військовою, адміністративною, судовою і духовною владою. Він отримував надзвичайні повноваження під час воєнних дій. Водночас зазначимо, що він ніколи не був необмеженим диктатором. Владу кошового отамана суттєво обмежували три обставини:

- щорічний звіт про свою діяльність на загальній військовій раді;
- право козаків в любий час зібрати раду і зажадати дострокового звіту отамана;
- річний строк перебування на посаді.

Окрім цього при кошовому отамані діяла група радників – дорадчий орган, до складу якого входили козацькі старійшини – найбільш авторитетна військова та курінна старшина у відставці. З думкою цієї козацької еліти при прийнятті рішень кошовий отаман, безумовно, повинен був рахуватися.

Другою посадовою особою на Січі був військовий суддя, котрий в разі відсутності кошового отамана виконував його повноваження як «наказний (тимчасовий) отаман», а також відповідав за судочинство, козацьку скарбницю та артилерію.

Військовий писар обирався з найбільш освічених козаків. Він відповідав за підготовку і надсилання розпоряджень січового керівництва на місця, вів рахунки, організовував роботу, пов'язану з листуванням Кошу з представниками чинної на Запорозжжі влади (Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Московське царство), або інших іноземних держав.

Значний обсяг робіт виконував військовий осавул. На нього було покладено контроль за порядком на Січі, виконання судових рішень, ухвал військової ради, наказів кошового отамана, проведення дізнань по вчинених злочинах, забезпечення продовольством, розподіл продуктів та платні між козаками, охорона під'їзних шляхів та кордонів Запорозької Січі.

Окрему частину військової старшини на Січі становили курінні отамани, які обиралися не на загальній військовій раді, а на курінних сходках. Цю посаду, зазвичай, обіймали найбільш здібні, хоробрі, рішучі, винахідливі і досвідчені козаки. Нерідко курінними отаманами обиралися представники колишньої військової старшини. Курінний отаман зараховував до

свого куреня новоприбулих козаків, відповідав за порядок і дисципліну в ньому, забезпечував підвладних йому козаків усім необхідним, слідкував за збереженням і розподілом куреневої скарбниці та майна. Про вагомий авторитет кошового отамана на Січі свідчать спогади одного із запорожців, який зазначав, що «козаки куренные его слушают, как своего отца...» [22, 57]. За січевою традицією лише той з козаків, хто обіймав певний час посаду курінного, мав змогу реально претендувати на обрання кошовим отаманом Запорозької Січі.

Окрім військових начальників, які відігравали провідну роль, на Січі були також і військові чиновники, котрі виконували допоміжні функції при козацькій старшині. До цієї категорії січового товариства відносилися: довбиш (відповідав за військові литаври, якими скликав козаків на раду, оголошував судові вироки і був присутній при їх виконанні, забезпечував сплату податків посполитими, стягнення торгового мита), пушкар (відав артилерією і наглядав за в'язнями, котрі знаходилися в пушкарні), товмач (виконував функції перекладача та військового розвідника), кантаржій (охороняв еталони військових мір і ваги), шафар (збирав «перевізне» мито на річках) та чауші (виконували дипломатичні функції).

Окрему частину військових чиновників становили булавничий, бунчуковий та хорунжий, котрі персонально відповідали за збереження булави, військового прапора (хоругви) та бунчуків, що були символом влади кошового отамана.

Наступною керівною ланкою організаційної структури Запорозької Січі була похідна й паланкова старшина. Ця категорія січового керівництва була за рангом вище військових чиновників. Проте, на відміну від чиновників, вона діяла поза межами Січі та у своїх паланках.

Похідну старшину складали: полковник, осавул і писар, котрі у воєнний час здійснювали охорону передових рубежів «вольностей» Війська Запорозького. Похідний полковник, зазвичай, керував певною частиною козацького війська, або декількох загонів січовиків.

Паланкову старшину представляли: полковник, осавул, писар, підосавул і підписарій. Влада паланкової старшини поширювалася на козаків, котрі мешкали поза межами Січі, – в паланках, по слободах та зимівниках. Усі представники цієї категорії старшини обиралися щорічно на загальній військовій раді. Зазначимо, що влада паланкового полковника в межах ввіреної йому паланки була досить широкою і прирівнювалася до повноважень кошового отамана. Зокрема, крім військових та адміністративних питань, він мав змогу вирішувати питання покарання козаків, включаючи й смертну кару. Паланковий полковник формував і направляв у прикордонні райони козацькі сторожові роз'їзди, які здійснювали там військову розвідку, та інформував керівництво Коша про становище, що склалося на кордонах Запорозької Січі.

За підрахунками В.Андрущенка та В.Федосова, в цілому у керівних структурах налічувалася 120 посадовців, які становили командно-адміністративний апарат Січі. Враховуючи організаційну структуру Запорозької Січі, серед них було 38 курінних отаманів, 7 полкових осавулів, 8 гармашів, 20 канцеляристів, 9 полкових писарів тощо. У підсумку на 100 запорозьких козаків припадало менше одного посадовця [1, 57].

Обраний загальною військовою радою Кіш, керуючись її рішеннями, реалізовував на практиці основні напрями політики Запорозької Січі в межах своїх «вольностей». Водночас слід зазначити, що на Січі чітко визначених правовими актами повноважень загальної козацької ради і кошу не існувало. І законодавча, і виконавча влади будували тут свою роботу на основі звичаєвого права та традицій, які виникли ще за часів Княжої доби (наприклад, функціонування віча тощо).

Важливим чинником державотворчих процесів на Січі була чітко вироблена судова система, яка складалася з кількох судових інстанцій

- Судом першої інстанції вважався паланковий суд, компетенція якого поширювалася на територію паланки. Він розглядав як кримінальні, так і цивільні справи, за які передбачалися незначні покарання.

- Судом другої інстанції був курінний суд, або суд курінного отамана, куди потрапляли апеляційні справи з паланкових судів. Як правило, курінний суд розглядав справи козаків одного куреня. Однак, якщо позивач і відповідач належали до різних куренів, таку справу заслуховував суд отаманів обох куренів.

- Наступною ланкою судової системи на Січі був суд військового судді, до розгляду якого відносилися важливі кримінальні справи. Вироки цього суду можна було оскаржити в суді кошового отамана. В разі, якщо військовий суддя одночасно тимчасово виконував обов'язки кошового отамана, вирок міг бути оскарженим лише на військовій козацькій раді.

- Суд кошового отамана здійснював свою юрисдикцію на всій території Війська Запорозького. Його вироки, зазвичай, були остаточними і оскарженню не підлягали.

- Останньою, найвищою судовою інстанцією була загальна козацька рада, яка за висловом П.Захарченка, була своєрідним верховним судом на Запорозькій Січі [11, 4].

Предметом розгляду ради були найбільш резонансні справи. В ході її проведення вирок злочинцю виносився всім присутнім на ній товариством і виконувався відразу.

Варто зазначити, що в'язниці на Січі не було. Тому під час слідства підозрюваних у скоєнні злочину тримали в пушкарні або у спеціально виритій ямі. Іноді до винесення вироку їх передавали на поруки родичів або куренів. В ході судового процесу судді намагалися примирити сторони, якщо розглядали незначні кримінальні та цивільні справи. У випадках, коли бажаного примирення досягти не вдавалося, військовий суддя (або кошовий отаман) нерідко «заохочував» учасників судового процесу дубовими кийками [11, 4].

Неординарним на Запорозькій Січі був і такий важливий інститут військово-адміністративної влади, як правова система. Якщо загалом на території України, яка перебувала в складі Великого князівства Литовського, а згодом Королівства Польського, на той час діяли різні джерела права (Руська Правда, III Литовський статут (1588 р.), акти польської королівської влади, Магдебурзьке право), то на Запорозькій Січі провідну роль відіграло звичаєве козацьке право, що являло собою своєрідну сукупність правових звичаїв, яка поступово склалася у сфері козацьких суспільних відносин в XV — середині XVI ст. Ця система звичаєвого козацького права встановлювала військово-адміністративну організацію січового козацтва, основні правила воєнних дій, регламентувала діяльність судових органів, порядок землекористування в межах запорозьких «вольностей», укладання окремих договорів, визначала види злочинів і покарань. Слід зазначити, що звичаєве козацьке право визнавалося іноземними державами, в тому числі й польським урядом. Запорозьке козацтво всіляко захищало вироблену ним систему звичаєвого права, вважаючи, що писане право може суттєво обмежити козацькі права і вольності [21, 82].

Серед протиправних дій, які найбільш часто вчинялися на Січі, і були передбачені звичаєвим козацьким правом, варто назвати такі злочини: як проти життя (вбивство) та здоров'я (завдання тілесних ушкоджень), військові (дезертирство, зрада, ухилення від обов'язків, пияцтво під час походу), майнові (крадіжка, розбій, неповернення боргу) та статеві (мужолозтво, скотолозтво). Зазначимо, що за їх вчинення на Січі існувала досить сувора система покарань, яка найчастіше передбачала смертну кару (відрубання голови, повішення, утоплення, почеплення за ребро на гак, гостра паля). Розстріл злочинців практикувався рідко і застосовувався лише до рецидивістів. Таки жорстокі міри покарання існували для того, щоб підтримувати на Січі військову дисципліну і належний порядок. Варто зазначити, що на Січі була відсутня посада судових виконавців, а в разі страт — катів. Роль ката для запорожців, безумовно, була принизливою. Ось чому на Січі було винайдено доволі оригінальний спосіб вирішення цієї проблеми. Страта злочинця доручалася іншому злочинцю, засудженому на смерть.

Водночас, варто зазначити, що на Січі доволі поширеним був інститут помилування чи пом'якшення покарання. Зокрема, смертна кара злочинцю могла бути замінена побиттям киями, коли у засудженого на смерть паланкового козака залишалися дружина й діти. По легенді від шибениці засудженого могла врятувати жінка, котра заявляла про своє бажання вийти за нього заміж. Помилування, зазвичай, здійснювалося козацькою радою.

Республіканська форма правління, активна участь широких кіл козацтва у вирішенні практично всіх військових, господарських та суспільних питань перетворили Запорозьку Січ на стійкий політичний організм. Висока життєздатність Січі забезпечувалася також внутрішньою демократією, рівністю усіх членів громади перед давньовіковими звичаями та правами.

В інших суспільних формах Запорозька Січ існувати не могла. Це зумовлювалося не лише особливостями характеру українського етносу, а й, насамперед, надзвичайно складною історичною ситуацією, що склалася на той час. Справді, оточувана з усіх сторін ворогами (Річ Посполита, Кримське ханство, Порта, пізніше Росія), Січ мала змогу вистояти й забезпечити собі нормальне функціонування лише за однієї умови — відносної внутрішньої стабільності та громадської злагоди. Гострі соціальні конфлікти в середовищі січової громади неминуче призвели б до її розколу й ослаблення, і, як наслідок, перетворили б її на легку здобич як власних, так і іноетнічних феодалів.

Звичайно, історична реальність була такою, що Запорозька Січ також не уникнула внутрішніх суперечностей та конфліктів (особливо в останній період свого існування). Поява майнової нерівності, а згодом і соціальної диференціації спричинила наростання конфронтаційних настроїв у запорозькому середовищі, які переросли згодом у відкриті сутички між козацькою сірою і старшиною.

Таке становище на Січі, як зазначає О.Апанович, склалося внаслідок того, що старшина і заможне козацтво постійно порушували встановлені демократичні порядки, за допомогою демагогії, підкупу і насильства намагалися перетворити демократичні права на особисті привілеї, нав'язували свою волю козацькій раді. Наприкінці існування Запорозької Січі

старшина разом із царським урядом звели майже нанівець принцип виборності, який, за словами В.Смоляя, фактично перетворився на фікцію [23, 11].

За спостереженням В.Голобуцького, роль і значення загальновійськової ради зменшилася настільки, що практично всі головні питання внутрішнього життя Запорозжя, як правило, вирішувались на вузьких сходках козацької верхівки [7, 315]. Адже старшині було не до смаку обрання кандидатів на раді, на якій голос рядового козацтва – «черні військової» – ще мав неабияку вагу [2, 245]. Тому тут постійно точилася гостра соціальна боротьба. Основну масу запорожців становили бідні козаки й голота-сірома, на яких лягав основний тягар і злигодні походів. Саме вони становили найактивнішу силу селянсько-козацьких повстань.

Зауважимо, що Запорозька Січ протягом багатьох десятиліть свого функціонування характеризувалася широким спектром політичної діяльності. На українських землях не було практично жодної сфери життя, яка б залишалася поза увагою Коша Війська Запорозького. Він матеріально підтримував діяльність міських братств та навчальних закладів, фінансував просвітницьку роботу православних церков і монастирів. Але найголовнішим, визначальним напрямом діяльності Запорозької Січі з самого початку її існування і до моменту ліквідації російським урядом був захист українських земель від турецько-татарської агресії. В цьому зв'язку варто наголосити, що запорожці не тільки захищалися, але й вели активні наступальні дії проти своїх ворогів. Січ була своєрідною військовою базою, звідки здійснювалися морські та сухопутні походи, а козацтво — могутньою військовою організацією з власним флотом, піхотою і артилерією. Вже протягом другої половини XVI ст. козаки провели десятки воєнних експедицій до Очакова, Кілії, Ізмаїла, Акермана, Газлева, інших турецьких фортець на Північному Причорномор'ї. Згодом козацькі чайки досягали берегів Анатолійського півострова, зокрема, фортець Синопа і Трапезунда, навіть робили спроби «обкурити мушкетним димом самий Царгород», змушували тремтіти зі страху того самого султана, якого жахалися правителі країн Західної Європи [2, 14].

З початку XVII ст. Військо Запорозьке поступово почало відмовлятися від локальних політичних акцій, зосередивши свою увагу на вирішенні, як правило, фундаментальних завдань. Зокрема, з кожним роком міцнів союз між козацтвом і православним духовенством, яке після Берестейської унії 1596 р. опинилося фактично поза законом і зазнавало утисків і переслідувань на рівні державної системи Речі Посполитої. Окремі симптоми такої злуки можна простежити вже під час повстання 1593—1596 рр. під керівництвом С. Наливайка. Однак на повен голос ідея захисту «грецької» релігії вперше прозвучала в заяві козацької депутації перед Київським гродським судом (1610 р.). У ній відкрито декларувалася думка про те, що Запорозька Січ буде свято захищати православну віру. Відтоді боротьба козаків за справедливе розв'язання релігійних суперечок (причому їх симпатії незмінно залишалися на боці православних) перетворилася на один з основних напрямів діяльності Війська Запорозького. Як свідчать історичні документи, козацькі депутати неодноразово втручалися в сеймову боротьбу між православними і католиками, вносили свої протести в місцеві та вищі органи судової влади Речі Посполитої [21, 84].

Разом з тим діяльність Коша Війська Запорозького не обмежувалася цією формою підтримки православних. У 1620 р. Запорозжя, в особі гетьмана Петра Сагайдачного, брало активну участь у політичній акції загальноукраїнського значення — відновленні діяльності православної ієрархії (єрусалимський патріарх Феофан висвятив митрополита І. Борецького та п'ятьох єпископів). Відтоді протягом десятиліть запорожці вважали справою честі боротьбу (сеймову і збройну) за визнання королівським урядом прав православних. Це була принципова позиція Коша Війська Запорозького [21, 84]. Православне віросповідання в той період розглядалося як одна з найважливіших визначальних рис українського народу. Тому спроби польського уряду ліквідувати існуючі релігійні суперечності й перетворити православних «схизматиків» на повноцінних громадян Речі Посполитої шляхом запровадження церковної унії не мали успіху. Зрозуміло, що зазначена сфера діяльності Запорозької Січі виходила за рамки боротьби представників різних релігійних конфесій. Її безпосередні та більш віддалені наслідки об'єктивно були спрямовані на збереження таких притаманних українського етносу ознак, як самобутність його мови, культури, звичаїв тощо.

Запорозька Січ, як цілком самостійна політична сила, дістала міжнародне визнання. Наприкінці XVI ст. Кіш Війська Запорозького приймав представників Австрії, Швеції, Трансильванії, Польщі, Московського царства, Кримського ханства та інших країн [11, 3]. Він укладав міжнародні угоди, вів переговори з іноземними дипломатами, підтримував, коли йому було вигідно, окремі держави або їх коаліції. Адже далеко за межами України були добре відомі військова сила запорожців та їх самобутня тактика ведення бою (відомо, що козаки істотно збагатили арсенал військового мистецтва). Тому уряд Речі Посполитої

змушений був відмовитися від відкритого тиску на Запорозьку Січ і перейти до пошуків компромісів з нею.

Початок XVII ст. ознаменувався серією успішних козацьких походів за Чорне море під керівництвом Петра Конашевича-Сагайдачного. На час його гетьманування припадає масовий приплив на Січ покозачених селян та міщан. Не випадково магнат Януш Острозький на одному із засідань сейму закликав вжити проти них суворих заходів, аби «хлопи наші... до козаків не приставали і до них себе не прилучали» [21, 85]. Тож, очевидно, що на Січі не виникло проблем з організацією 40-тисячного війська для походу проти полчищ султана Османа II. Хотинська війна (1621 р.) стала своєрідним апогеєм боротьби козацтва проти турецько-татарської експансії. Зростанню міжнародного авторитету запорожців сприяла також їх участь у Тридцятирічній війні (1618—1648 рр.). Про це яскраво свідчить текст маніфесту шведського короля Густава-Адольфа від 25 червня 1631 р., підготовлений його радником Жаком Русселем. «Благодійні й вільні лицарі, — говорилося у зверненні короля до запорожців, — мужі хоробрі, володарі Дніпра і Чорного моря, а що найважливіше, релігії християнської грецької старинної завзяті оборонці...» Далі шведський монарх пропонував запорожцям перейти до нього на службу [22, 59].

На думку О. Апанович, у першій половині XVII ст. запорозьке козацтво піднялося до рівня кращих європейських армій, а своєю активною, наступальною, ініціативною стратегією і тактикою маневрених бойових дій перевершувало феодальні армії Європи, що послідовно дотримувалися стратегії позиційної оборонної війни. Тому участь козацьких загонів у великих воєнних кампаніях нерідко вирішувала долю не лише окремої битви, а й навіть існування тієї чи іншої держави [2, 12].

Окрім цього зазначимо, що у різні періоди свого існування Запорозька Січ ніколи не була «республікою в собі». Всупереч існуючим політичним і державним кордонам вона завжди прагнула поширити свій державний суверенітет на інші українські землі. Особливо активно ці процеси відбувалися наприкінці XVI — на початку XVII ст., коли Січ стала своєрідним центром розгортання визвольного руху українського народу. Не випадково в листах до польського короля Владислава IV урядовий комісар з козацьких справ Адам Кисіль визнавав, що Запорожжя завжди було «капітулою всіх змовників проти існуючого порядку [22,59-60]. Адже саме Січ виплекала видатних полководців, мудрих державних діячів, ватажків народних повстань: Северина Наливайка, Тараса Федоровича (Трясила), Павла Павлюка, Івана Сулиму, Дмитра Гуню, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Максима Залізняка, Семена Палія.

Зрозуміло, що найбільш рельєфно ця політична альтернатива державним структурам Речі Посполитої виявлялася в роки збройної боротьби, яка до краю загострювала соціальні, релігійні та етнічні суперечності, генерувала в середовищі козацтва нові ідеї. Вже перші великі повстання кінця XVI ст., які, як відомо, були інспіровані саме Запорозькою Січчю, переконливо засвідчили, що усередині козацтва з'явилися настрої, основний зміст яких зводився до ідеї запровадження на визволених з-під влади шляхти територіях «козацьких порядків». Про радикальність намірів і дій повсталих свідчить цілий ряд документів, у т.ч. звернення козацьких ватажків, спеціальні сеймові документи Речі Посполитої, в яких наголошувалося, що повсталі козаки не визнають польської адміністрації, самі встановлюють собі право, обирають керівників. У 1616 р. польський сейм визнав той факт, що усередині Речі Посполитої утворилася інша республіка [19, 43].

Отже, підсумовуючи все вище сказане, слід наголосити, що виникнення в другій половині XVI ст. і наступний розвиток Запорозької Січі мали, безперечно, величезне історичне значення для українського народу та відродження його державності. Її поява зумовлювалася як внутрішніми потребами козаків, що перебували на південному порубіжжі, так і необхідністю захисту українських земель від зовнішньої загрози. Ці обставини справили безпосередній вплив на формування демократичних засад суспільно-політичного устрою січовиків — Коша. Утвердження Січі як форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії і центру визвольного руху в Україні стало важливим чинником консолідації українського козацтва.

Водночас необхідно наголосити, що козаки зуміли виробити оригінальну суспільну організацію, яка за своїм змістом була спрямована проти феодальних порядків. Усі без винятку члени козацької громади, яка була одночасно організацією воєнною і самоврядною, мали рівні права на користування землею, участь у козацькій раді, виборах старшини тощо. Козаки переконливо демонстрували можливість організації соціального та економічного життя без феодала й тим самим здійснювали значний революціонізуючий вплив на покріпачене селянство. Це зробило козацтво справжнім детонатором глибоких соціальних рухів проти феодальної системи, які буквально потрясли весь державний організм Польщі.

Формування і розвиток Запорозької Січі, як відомо, ускладнювалися крахом феодальної державності. У зв'язку з цим козацтво набуло функції носія державності українського народу, покликаної забезпечити соціальне й національне визволення країни. На думку В.Смолія та В.Степанкова, Запорозька Січ вже наприкінці XVI ст. перетворилася на зародок державності. Оскільки керівні військово-адміністративні посади на Січі були виборними й усі козаки мали право обирати та бути обраними, вона формувалася як республіка [19, 42]. Козацька республіка, яка сформувалася в XVI ст., була покликана до життя розвитком буржуазних тенденцій. Вона спиралася на антифеодальні елементи, причому найрадикальніші. Це була держава, як зазначає М. Брайчевський, перед якою поставили два основні завдання: по-перше, ліквідація великого феодального землеволодіння і торування шляху для дальшого розвитку капіталістичних відносин; по-друге — визволення України з-під іноземного гніту. Обидва ці завдання були тісно пов'язані між собою [5, 77].

Характер цієї держави відрізнявся від звичного і відомого в політичній практиці середньовіччя. В той час як провідні європейські країни утверджували в себе абсолютизм нічим не обмеженої монархії, у нас, наголошує М.Брайчевський, викристалізувалася козацька республіка, що так вражала сучасників (і вражає нас) підкресленим, послідовним демократизмом [5, 77]. На цю рису козащини свого часу вказував, зокрема, К.Маркс, який називав Запорозьку Січ «християнською козацькою республікою» і зазначав, що з появою козацтва дух вольності розлився по всій Україні [15, 107].

У підсумку, зазначимо, що відзначаючи усі наведені здобутки Запорозької Січі, на наш погляд, не варто аж занадто ідеалізувати так звану «демократичність» республіканської форми правління Запорозької Січі. Ця тенденція в історичній літературі окреслилася в 90-х роках XX століття. Адже під цією «демократичністю», на думку В.Смолія і В.Степанкова, часто-густо ховалася класична охлократія, вкрай небезпечна для розбудови держави. Справді, демократичний принцип виборності на загальних («чорних») радах своїх старшин з часом розвинувся в ніким і нічим не обмежене всевладдя (а відтак і свавілля) мас. Адже обране керівництво «християнської козацької республіки», по суті, було заручником доброї чи злої волі, хвилинного спалаху позитивних, або ж негативних емоцій козацького загалу і постійно відчувало над собою загрозу втрати не лише посади, а й самого життя [18, 19].

Багаторічне функціонування Запорозької Січі, по суті, становило наступний етап формування української етнічної держави. Дух козацтва, який розлився по всій Україні, охопив найрізноманітніші сфери життя і значною мірою зумовив тенденції розвитку і утвердження на українських землях нових державних органів управління. Держава, яка виникла в роки Національно-Визвольної війни 1648 - 1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, була, безперечно, її суспільно-політичним дітищем.

Література

1. Андрущенко Л.В., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен – К., 1995 – 173 с.
2. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків К., 1991 – 335 с.
3. Бантыш-Каменский Д. История Малой России М., 1822
4. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. — Львів: Каменяр, 1990. — 301 с.: іл.
5. Брайчевський М. Конспект історії України. – К. – 1993 – 208 с.
6. Винар Л. Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський – Дрогобич, 1992 – 184 с.
7. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 / АН Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 415 с.
8. Голобуцький Володимир. Запорозьке козацтво. — К.: Вища шк., 1994. — 539 с.
9. Грушевський М. Історія України-Руси Том 7, К., 1995 – 624 с.
10. Грушевський М. Байда-Вишневецький в поезії й історії // Записки українського наукового товариства в Києві. – К., 1909 р. – Кн. 3. – с. 108-139
11. Захарченко П. Запорозька Січ – передтеча української гетьманської держави // Історія України № 18, 2003 – с. 1-5
12. Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения исторического общества Нестора летописца. – К., 1894. – Кн.8. – Отд. 2.
13. Компан О. Кипень у казані історії // Вітчизна 1986, - № 9 – с. 184
14. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.), Львів, 1992 – 712 с.
15. Маркс К. Стенька Разин // Молодая Гвардия – 1926 - № 1 – с. 104-125
16. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка / Запорозька січ у західно-європейських історико-літературних пам'ятках. К., 1992 – 495 с.

17. Падалка Л.В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского козачества // Журнал «Киевская старина», 1894- № 5 – с. 258-276; №6 – с. 439-461
18. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації – К., 1997 – 368 с.
19. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) – К., 1999 – 352 с.
20. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття Книга перша Воєнні дії 1648-1652 рр.- Дніпропетровськ – 1996. – 320 с.
21. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. Курс лекцій. К., 1999 – 480с.
22. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. К., 2000 – 300 с.
23. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків Т.1, К., 1990- 578 с.
24. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків Т.2, К., 1990 - 560 с.